

AHMED B. EBİ DUÂD'IN ABBASİ-MU'TEZİLÎ POLİTİKALARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Muharrem Akoğlu
Dr., Erciyes Ü. İlahiyat F.
akoglu@erciyes.edu.tr

İslam Mezhepleri Tarihinde en önemli düşünce ekollerinden biri, şüphesiz, Mu'tezile'dir. Mu'tezile, kelami ve felsefi perspektifi ile genel İslam düşüncesi üzerinde derin izler bırakmıştır. Mu'tezile'nin, fikri platformdaki etkisinin yanında siyasi tarih açısından da gözden ırak tutulamayacak önemli tecrübeleri olmuştur. Bu tecrübelerin oluşmasında da Mu'tezile'nin, çoğunlukla Mevaliye dayanmasının büyük bir etkisi vardır. Nitekim, Mu'tezile tarihinin önemli kırılma noktalarından biri olan Abbasi-Mu'tezilî politikalarında, Arap olan Ahmed b. Ebi Duad isminin ön plana çıkması tesadüfi değildir. Bu durum, Mu'tezile'nin bir takım siyasi hesaplara kurban mı edildiği sorusunu gündeme getirmektedir. Kanaatimizce, bu soru etrafında Abbasi-Mu'tezilî politikalarının irdelenerek ortaya konulması özelde ekolün kendisinin, genelde de İslam Mezheplerinin fikri ve siyasi açıdan tarihi serüveninin ve geldiği noktanın nesnel bir yaklaşımla ortaya konulabilmesi açısından önem arz etmektedir.

GİRİŞ

İslam Mezhepleri Tarihi'nin ilgilendiği süreç içerisinde yer alan bütün dini ekollerde insani etkilerin varlığı muhakkaktır. Bu bağlamda, dini zemin üzerinde varolan mezhepler veya ekoller insan unsurunun ürünü, beşeri oluşumlardır.¹ Mu'tezile de din anlayışından kaynaklanan insani bir oluşum olması itibarıyla, yaşamış olduğu tarihin sosyo-politik yapısından etkilenmiş ve bu yapı içerisinde tarihi tecrübelerini oluşturmuştur.

Mu'tezile, toplumsal taban açısından, çoğunlukla Mevaliye dayanan bir ekoldür.² Mu'tezile'nin oluşum süreci nazar-ı itibare alındığında Mevali kelimesi, Arap olmayan fakat hür ve özgür kimseleri ifade etmekle birlikte, hür araplara denk bir statünün ifadesi değildi. Özellikle de Emeviler ve Abbasiler dönemlerinde

¹ Bkz. Hasan Onat, "İslamda Yeniden Yapılanma Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cumhuriyetin 75. Yılına Armağan, Özel Sayı*, Ankara 1999, 205.

² Ali Sami Neşşar, *Neş'etü Fikri'l-Felsefî fi'l-İslam*, Kahire 1968, 377.

bu kesimin sosyal statüden kaynaklanan ciddi toplumsal problemleri vardı.³ Hür olmalarına rağmen, bu insanların kendi statülerini yeniden düzenleyebilmek adına toplumsal ihtiyaçları göz önünde bulundurarak ilme yöneldikleri, felsefe ve düşünce dünyalarını zenginleştirme gayreti içerisinde oldukları gözlemlenmektedir. Bu doğrultuda Mu'tezile, genişlemekte olan müslüman dünyasında etkin olmaya başlayan dış kaynaklı yabancı din ve inançlar karşısında, müslüman düşüncesini felsefenin metodlarıyla savundu. Müslümanlık adına da önemli başarılar ortaya koydu. Bu başarılar, baskı altında bulunan halka karşı dillendirilen özgürlükçü söylemlerin de etkisiyle Mu'tezile'nin toplumsal statüsünü arttırmasına zemin sağladığı gibi, halk nazarında da etkinliğinin artması sonucunu doğurdu.

Bu noktada dikkat çeken husus, toplumsal ilgi ve dikkatleri kendine toplayan mevali tabanlı Mu'tezile'nin merkezi otorite tarafından bir şekilde aktif siyasetin içine dahil edilmesi, böylece iktidar olmanın çetin zorluğu içerisinde örülenmesi, hatta toplumsal desteğinin kaybettirilerek merkezi yönetim tarafından alternatif güç olmanın dışına itilmesidir. Bütün bunların nasıl yapılacağı hususu belki önem kazanmaktadır. Tarih, bize bu uygulamaların mevaliden olan Mu'tezilî biri vasıtasıyla değil, Mu'tezilî fakat Arap olan Ahmed b. Ebi Duad vasıtasıyla yapıldığını göstermektedir. Bu bakımdan elimizdeki kaynakların bizlere verdikleri bilgiler doğrultusunda İbn Ebi Duad'ın kimliğinin ortaya konulmasının uygun olacağını düşünmekteyiz.

Ebu Abdillah Ahmed b. Ebi Duad, Arap asıllı el-İyâdî kabilesine mensuptur. H.160 (776/77) yılında Basra'da⁴ veya Halep yakınlarında Kinnesrin'de doğdu. Babası ticaretle meşgul bir zat olup, Şam'a gelip-gitmekteydi. İbn Ebi Duad'ın da küçük yaşta iken babasıyla birlikte Şam'a gittiği ve orada ilim tahsiline başladığı rivayet edilmektedir. O, özellikle Fıkıh ve Kelam başta olmak üzere çeşitli ilimlerde tahsil yaptı.⁵ Daha sonra babasıyla birlikte Basra'ya gitti ve orada Vasil b. Ata (131/748)'nin öğrencilerinden Heyyac b. Alâ es-Sülemî'den dersler aldı. Bu dönemde i'tizali fikirlerle tanıştı. Ayrıca Yahya b. Eksem (242/856) ve Bağdad Mu'tezilesinin reisi Bîşr b. el-Mu'temir(210/825)'in derslerine katıldı.⁶ Muhtemelen İbn Ebi Duad, aldığı eğitimin tesiriyle itikadi konularda Mu'tezililiği benimsedi.

³ Bkz., Ahmed b. Muhammed b. Abdîrabbih el-Endülüsî, *el-İkdu'l-Ferid*, thk: Ahmed Emin, Beyrut 1952, III, 412vd.; Mahmud el-Mikdâd, *el-Mevâli ve Nizamü'l-Vâlî Mine'l-Cahiliyyeti ilâ Evâhiri'l-Asri'l-Emeviyyi*, Şam 1988, 188.

⁴ Ebu Bekir Ahmed b. Ali Hatib el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, Beyrut trz., IV, 142; Ebu Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr b. Hallikan, *Vefayatü'l-Ayan ve Enbau Ebnai'z-Zeman*, Kahire 1948, I, 73.

⁵ İbn Hallikan, *Vefayat*, I, 63; Muhammed el-Hadarî, *Muhadarat Tarihu'l-Ümemi'l-İslamiyye - ed-Devletü'l-Abbasiyye-*, Beyrut trz., 233; Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Ebi Duad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, XIX, 430; Osman Aydın, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Ankara 2003, 82.

⁶ Ahmed b. Yahya b. Murtaza, *Kitabu Tabakati'l-Mu'tezile*, 52, Lübnan trz.; İbn Ebi Duad'ın ismi Ebu'l-Huzeyl el-Allaf (227/841)'in öğrencileri arasında da geçmektedir. Geniş bilgi için bkz: Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, Ankara 2001, 243; Albert N. Nader, *Le Systeme Philosophique Des Mu'tazila*, Beyrouth 1956, 18. (Bu eserin ilgili yerlerini bizim için tercüme eden Arş.Gör. Ramazan Adıbelli'ye teşekkür ediyorum.)

Bilindiği gibi, İmam-ı Azam'ın ileri gelen talebelerinden ve Hanefi fikhinin önemli isimlerinden olan Ebu Yusuf, Abbasi Devleti içinde önce kadı daha sonra da kadı'l-kudat'lık makamına getirildi. Bu durum, hanefi fikhinin devlet desteği kazanmasını ve diğer fihri mezheplere göre daha erken oluşum sürecini tamamlamasını sağladı. Kanaatimizce Hanefi fikhinin bu gibi özellikleri nedeniyle İbn Ebi Duad, ameli konularda da Hanefiliği benimsedi.⁷

Elimizdeki kaynaklarda, İbn Ebi Duad'ın, Mu'tezilî düşünce doğrultusunda kaleme aldığı herhangi bir eserinden söz edilmemektedir. Nitekim, Mu'tezile tabakatı hakkında bizlere önemli bilgiler veren İbn Murtaza'nın, Ebu Duad'ı, Mu'tezile'nin yedinci tabakasında zikredip, "onun yaptığı işler meşhurdur"⁸ demekle yetinmesi ve başka bir ifadeye yer vermemesi dikkat çekicidir. Bu açıdan İbn Ebi Duad, Mu'tezile'nin eser yazan ulema sınıfına mensup değildir.⁹ Mu'tezile içinde ona bir kimlik vermek gerekirse İbn Ebi Duad'ın, siyasi uygulamalardaki rolü ve etkinliği sebebiyle Mu'tezilî siyaset adamı kimliğine sahip biri olduğunu söylemek mümkündür.

İbn Ebi Duad'ın Mu'tezilî siyasetçi kimliğini kazanması ve siyasette en etkin kişilerden biri olması üç aşamada gerçekleşmiştir. Bu aşamaların oluşum seyrinden önce, bu seyri hazırlayan ortamın genel panoramasında dikkat çeken bazı hususları görmekte yarar olduğunu düşünüyoruz. Bilindiği gibi, İbn Ebi Duad'ın etkinlik kazanmaya başladığı dönem Halife Me'mun dönemidir. Bu döneme bakacak olursak, Halife Me'mun, ilme ve felsefeye meraklı, ilme ve ilim adamına itibar eden bir kimsedir.¹⁰ O, özel hocalar sayesinde edebiyat, felsefe, matematik, tıp, astronomi ve kimya gibi çeşitli bilim dallarında kendini yetiştirme imkanı buldu.¹¹ Bu eğitim sürecinin neticesinde de entelektüel duyarlılığı yükseldiği gibi, pek çok ilmi alanda da söz sahibi oldu. İlmî konularda elde ettiği başarı sayesinde kendisinden önceki halifelerin başlattıkları tercüme hareketlerini daha

⁷ Bkz. W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev: Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara 1981, 356; Yavuz, "İbn Ebi Duad", 430; Aydın, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, 83; Hüseyin Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, Ankara 2004, 89.

⁸ Ahmed b. Yahya b. Murtaza, *Kitabu'l-Münye ve'l-Emel fî Şerhi Kitabi'l-Milel ve'n-Nihal*, thk., T. W. Arnold, Leipzig, 1902, 35; *Kitabu Tabakati'l-Mu'tezile*, thk., S. D. Wilzer, Beyrut 1960, 62.

⁹ Ahmed b. Ebi Duad, hitabet sanatındaki mahareti, fesahatı ve belağatıyla ünlenmiş, şair kimliği ve cömertliğiyle dikkat çeken birisiydi. O, hem yetiştirme tarzından kaynaklanan ilmi merakı, hem Mu'tezile'ye olan yakınlığı ve hem de cömertliği sebebiyle, daha sonraki dönemde resmi görevle getirildiğinde ilmi şahsiyetleri koruyup, himaye edecek, hatta onları maddi açıdan destekleyecektir. Nitekim Mu'tezile'nin üretken ve önde gelen simalarından olan Cahız'ın "el-Beyan ve't-Tebyir" adlı eserini İbn Ebi Duad'a sunduğunda, Cahız'ı beş bin dinarla ödüllendirmesi buna örnek gösterilebilir. Bkz., Hatib el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, IV, 142-148; İbn Hallikan, *Vefayat*, I, 63vd.; Ebu'l-Felah Abdulhaz b. İmad el-Hanbelî, *Şezeratu'z-Zehab*, Beyrut trz., II, 93; Hafız Zehebî, *el-İber Fî Haber Men Ğaber*, Beyrut trz., I, 339; *Siyeru Alami'n-Nübela*, Beyrut trz. XI, 529; Albert N. Nader, *Mu'tazila*, 32-33.

¹⁰ Bkz. Ahmed b. ed-Dineverî, *Ahbaru't-Tıval*, Mısır 1330, 401; Me'mun hakkında geniş bilgi için bkz: Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı –Me'mun Dönemi*, Ankara 2002.

¹¹ İbn Hallikan, *Vefayat*, IV, 41; Cemaeddin Ebu'l-Mehasin Yûsuf İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmü'z-Zahire fî Mulûki Mısır ve'l-Kahire*, Kahire trs., II, 130; Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekir es-Suyutî, *Tarihu'l-Hulefa*, thk: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1989, 350; Bozkurt, *Me'mun Dönemi*, 13.

geniş alanlara taşıyarak hızlandırdı.¹² Bütün bu özelliklere sahip olan Halife, kendi dönemindeki sosyal hadiselerle ilmi usül ve kurallar çerçevesinde çözüm yolları üretme gayreti içerisinde bulundu.

Halife Me'mun döneminde toplumsal problemlerin kaynağını oluşturun ve toplumda kendini hissettiren başlıca iki güç vardı. Bu güçlerden biri, Arap geleneğini, rivayet sistemini, Hadisçiliği ve Arap unsurunu temsil etmekte; diğerı de felsefi nazariyelere daha ılımlı, onları islami kalıp içerisinde yeniden değerlendirme gayreti içerisinde olan, çoğunluğu Mevali tarafından oluşturulan, genelde Mürcie ve Rey taraftarlarınca da desteklenen ve Mu'tezilenin temsil ettiği güç idi. Toplumda yükselen bu iki gücün varlığı, merkezi otoritenin siyasi bekası açısından çok da umut verici bir durum arz etmemekteydi. Burada özellikle müslüman toplumun başka kültürlerle teması sonucunda kendine yer edinmeye çalışan Hermetik ve Gnostik fikirlerin oluşturduğu ayrı bir tehdit unsurunu da üçüncü bir güç olarak ekleyebiliriz. Bütün bu problemler, Halife Me'mun'un şahsında merkezi yönetimin çözmesi gereken konulardı. İşte bu problemlerin aşılması amacıyla halife, toplumu kendi istediği kıvama getirebilmek için bir dizi faaliyet içerisinde girdi. Bunların başında ilim meclislerinin oluşturulması gelmektedir.¹³

Halife, toplumdaki fikri birlikteliği sağlayabilmek gayesiyle oluşturmayı düřündüđü¹⁴ ilim meclisleri için vilayetlere emirnameler gönderdi. Bu emirnamelerle bölgelerde kendini ispatlamış olan ve toplumda önplana çıkan ilim adamlarının huzuruna getirilmesini istedi.¹⁵ Bu emirnamelerin kendisine gönderildiği kişilerden biri de dönemin Basra kadısı Yahya b. Eksem'dir. Yahya b. Eksem, bu emirnamenin gereği olarak ilmi ve zekasıyla dikkatini çeken kimseleri halifeye takdim etti. Takdim edilen isimlerden biri de Ahmed b. Ebi Duad'dır.¹⁶ İbn Ebi Duad'ın halifeye takdim edilmesi, onun siyasi arenada varlık alanı bulmasının birinci aşamasını oluşturdu. Bu takdim üzerine İbn Ebi Duad, 204/819 yılında Bağdad'a geldi ve orada ilmi, bilgisi, hitabetteki başarısı ve zekasıyla halifenin teveccühüne mazhar oldu. Halifenin huzuruna gelen yaklaşık yüz kişi içerisinde seçtiği on ilim adamı arasında yer aldı. Halifenin arzu ve isteğiyle ilim meclislerine ve halifenin danışman grubuna dahil oldu.¹⁷ Böylece İbn Ebi Duad'ın etkin konuma yükselebilmesinin ikinci aşaması da gerçekteşmiş oldu. Üçüncü ve en önemli aşama ise, daha sonra üzerinde duracağımız gibi, halife Me'mun'un, kendisinden sonra halife olacak olan Mu'tasım'a, İbn Ebi Duad'ı danışman olarak önermesiyle gerçekteşecektir.

I. AHMED B. EBİ DUAD'IN SİYASETE YÖNELİŐİ

¹² Zehebî, *Siyeru A'lam*, X, 272-273; Muhammed Abid Cabiri, *Arap Aklının Oluşumu*, çev: İbrahim Akbaba, 310, İstanbul 1997; Ahmet Kayacı, *Bağdad Okulu ve İslam Düşüncesindeki Yeri*, İstanbul 2004, 25.

¹³ Ebu'l-Fazl Ahmed b. Tahir el-Katib İbn Tayfur, *Kitabu Bağdad*, Kahire 1994, 36,45; Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, Baskı: 10, Beyrut trz., III, 163-164.

¹⁴ İbn Tayfur, *Kitabu Bağdad*, 45-46.

¹⁵ İbn Tayfur, *Kitabu Bağdad*, 36-37; Emin, *Duha'l-İslam*, III, 163-164.

¹⁶ İbn Tayfur, *Kitabu Bağdad*, 36.

¹⁷ İbn Tayfur, *Kitabu Bağdad*, 36; İbn Hallikan, *Vefayat*, I, 66-67; Yavuz, "İbn Ebi Duad", 430.

Halife Me'mun'un girişimiyle merkezi otoritenin öncülüğünde oluşturulan ilim meclislerinde Mu'tezilî düşünceye mensup kimseler önplana çıkmıştır. Kanaatimizce bunun çeşitli nedenleri vardır. Bu nedenleri, dönemin genel panoraması açısından hem ilmi, hem de siyasi gerekçelerle temellendirmek mümkündür. İlimi gerekçelerin başında daha önce de işaret edildiği gibi, Mu'tezile'nin inkarcılık ve aykırı görüşlere karşı fikri mücadelede belli bir tecrübeye sahip olması gelmektedir. Buna belki Halifenin ilmi merakı, entelektüel çabası ve ilmi yaklaşıma duyduğu güven de eklenebilir. Fakat halifenin, ilmi ve kişisel özelliklerinin yanında gözardı edilmemesi gereken en önemli özelliği, siyaset adamı ve sorumlu bir yönetici olmasıdır. Kanaatimizce halifenin bu özelliğinin, İbn Ebi Duad'la birlikte ilim ve fikir adamlarına sarayın kapılarını açmasında büyük etkisi olmuştur. Nitekim, içinde bulunulan dönem, kültürel anlamda dalgalanmaların meydana geldiği ve bu dalgalanmaların Abbasi siyasetinin bekasını tehdit eder boyutta olduğu bir dönemdir. Böyle bir dönemde halifenin girişimi ve merkezi otoritenin desteğiyle gerçekleştirilen ilim meclislerinin oluşturulmasının arkaplanında Abbasoğulları lehine siyasi bazı hesapların da bulunması tabiidir. Nitekim, bu siyasi hesaplar muvacehesinde Mu'tezile, ilmi platformdan siyasi zemine taşınmıştır.

İlim meclislerinde zaman içerisinde toplumda ayrılık vesilesi olan konuların tartışılması ve belli bir karara varılması arzulanmıştır. Bu doğrultuda da toplumdaki fikri parçalanmışlığın önüne geçilmesi düşünülmüştür.¹⁸ Bu meclislerde hararetle tartışılan konulardan biri Abbasi-Mu'tezilî politikalarının ana çatısını oluşturacak olan "Halku'l-Kur'an" meselesidir.¹⁹ Bu konudaki Mu'tezilî doktrin halifeye kabul ettirilmesinde de İbn Ebi Duad etkili olmuştur.²⁰

Halku'l-Kur'an meselesinin, sadece Mu'tezile ile sınırlı düşünülmesi hata olur. Çünkü halku'l-Kur'an meselesi genelde mevali tabanına dayanan Mürcie²¹ ve Mu'tezilenin inanç esasları arasında birinci derecede olmasa da ikinci derecede önem atfedilen bir meseledir. Bu ve benzeri konuların önplana çıkarılması daha önce değindiğimiz ilim meclislerinde tartışılan meselelerin sadece ilmi kaygıları değil, aynı zamanda siyasi hesapları da barındırdığı düşüncesini desteklemektedir. Nitekim, Halku'l-Kur'an meselesindeki yaklaşım, kardeşi Emin'le arasındaki mücadelede Me'mun'u hilafete taşıyan ve Emeviler döneminden itibaren Arap unsuru karşısında hep ezilen sınıfı oluşturan Mevaliye müspet bir mesaj sunmaktadır. Bu haliyle Me'mun, İbn Ebi Duad'ın da dahil olduğu ilim meclislerinde tartışılan halku'l-Kur'an meselesi ile aslında ilmi platform üzerinden siyasi bir manevra gerçekleştirmektedir. Nitekim, halku'l-Kur'an konusundaki tartışmalar halk katmanlarına da indirgenmek suretiyle toplumsal hazırlanma süreci yaşanmıştır. Akabinden de bu konu devletin resmi politikası haline getirilmiştir.²² Halife, İbn

¹⁸ İbn Tayfur, *Kitabu Bağdad*, 45-46.

¹⁹ Bkz. İbn Tayfur, *Kitabu Bağdad*, 45, 50; Ahmed b. Muhammed b. Abderrabbih el-Endülüsî, *Kitabu'l-Ikdu'l-Ferid*, thk: Ahmed Emin, Beyrut 1952, V, 92-93; Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *Uyunu'l-Ahbar*, Mısır trz., II, 140vd.; Şehabeddin Yakut b. Abdillah, *Mu'cemü'l-Udeba*, V, 456-457, Mısır 1928; Emin, *Duha'l-İslam*, III, 161vd.

²⁰ Bkz. İmad el-Hanbelî, Şezerat, 93; Yavuz, "İbn Ebi Duad", 430; Bozkurt, Mu'tezile'nin Altın Çağı, 106.

²¹ Bkz. Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000, 255.

Ebi Duad'ın da etkisiyle 212/827 tarihinde bu görüşü resmen kabul ettiğini ilan ettiği gibi,²³ 218/833 tarihinde de kendisi Bizans seferinde iken Bağdad'daki vekili Ishak b.

İbrahim'e yazdığı mektupla kadı'ların ve hadisçilerin sorgulamaya tabi tutulmalarını emretmiştir. İbn Ebi Duad'ın teşebbüsü sonucunda halku'l-Kur'an meselesi Mihne Dönemi'ne damgasını vurmuştur.²⁴

Halife Me'mun, vekiline gönderdiği mektuplar ve emirlerle uygulamaları yönlendirdi. Böylece, halku'l-Kur'an meselesini Abbasi-Mu'tezilî politikasının merkezine yerleştirdi. Fakat, bu sorgulama sürecini tamamlayamadan kendisi seferde iken vefat etti.²⁵ Bununla birlikte o, hastalığı sırasında veliyaht tayin ettiği kardeşi Ebu Ishak'a (Mu'tasım) bıraktığı vasiyetname²⁶ ile bu uygulamaların devamlılığını sağladı.²⁷ Bu vasiyetnamede dikkat çeken noktalardan biri, halku'l-Kur'an meselesinde başlattığı uygulamaların devam ettirilmesi idi.²⁸ Diğer dikkat çeken bir nokta ise; Me'mun'un vasiyetinde kullandığı "*Ebu Abdillan Ahmed b. Duad yanından ayrılmazın, her işini onunla müşavere et, ona danış, çünkü o bu işe layık bir kimsedir*"²⁹ ifadesidir. Daha önce de işaret edildiği gibi, Me'mun'un bu ifadesiyle aslında İbn Ebi Duad'ın siyasette etkin konuma gelmesinin üçüncü ve en önemli aşaması gerçekleşmiş oldu. Böylece, Halife Me'mun, İbn Ebi Duad'ın diğer Mu'tezilîler arasından önplana çıkmasını sağladı. Hatta ona muhalefet edenlerin yönetime yaklaştırlmaması uyarısında bulundu.³⁰ Bu şekilde onun uygulamalarının Mu'tezile'ye mâledilmesinin ve meydana gelebilecek olumsuz uygulamalardan rahatsızlık duyan Mu'tezile mensuplarının da engellenmesinin alt yapısı oluşturuldu. Sonuçta İbn Ebi Duad'ın şahsında oluşturulan görüntüdeki Mu'tezile iktidarı ile yine Mu'tezile'nin geleceği açısından oldukça önemli bir süreç başladı.

Me'mun'un vefat etmeden önce bıraktığı vasiyeti gereğince hilafet makamına geçen kardeşi Ebu Ishak (Mu'tasım) ağabeyinin vasiyetlerini uygulamaya çalıştı. Özellikle İbn Ebi Duad'la ilgili tavsiyelerine uyma konusunda büyük hassasiyet gösterdi. Bu bağlamda, İbn Ebi Duad'ı ağabeyinin önerisi olan danışmanlığın ötesinde Kadı'l-Kudatlık makamına getirdi ve onu oldukça geniş yetkilerle donattı.

²² Suyutî, *Tarih*, 353.

²³ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Müluk*, thk: M. Emin Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire 1962, VIII, 619; Ebu Hasan Ali b. Muhammed Abdülkerim İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut 1868, VI, 408.

²⁴ Taberî, *Tarih*, VIII, 631-644.

²⁵ Ebu Abdillan Hanbel b. Ishak b. Hanbel, *Zikru Mihhneti'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk: Muhammed Nağş, Mısır 1983, 39.

²⁶ Kanaatimizce Vasiyetnameler, bir halife'nin sahip olduğu tecrübeleri kendisinden sonrakine aktarması ve bu tecrübeler doğrultusunda sonraki halifeyi yönlendirmesi açısından önemlidir. Halifelik makamına gelen Mu'tasım da Me'mun'un vasiyetnamesine bu doğrultuda uymuş ve icraatlarında onlara sadık kalmaya özen göstermiştir.

²⁷ Me'mun'un vasiyeti için bkz: Taberî, *Tarih*, VIII, 647-650.

²⁸ Taberî, *Tarih*, 648.

²⁹ Taberî, *Tarih*, 649; İbn Hallikan, *Vefayat*, I, 67.

³⁰ Taberî, *Tarih*, 649.

Kendisi de bütün icraatlarında onun desteğini almayı ihmal etmedi.³¹ Bu itibarla Mu'tasım Döneminde İbn Ebi Duad'ın halife üzerindeki nüfuz ve etkisi Me'mun dönemiyle mukayese kabul edilemeyecek kadar arttı.³² Hatta bu konuda Lâzun b. İsmail'in "Ahmed b. Ebi Duad'a Mu'tasım'dan başka bu kadar itimad eden kimseyi görmedim" demesi ve Halife Mu'tasım'ın herhangi bir problemle karşılaştığında veya kendisine bir soru yöneltildiğinde hemen cevap vermeyip, konuyu öncelikle İbn Ebi Duad'a götürmesi, onun da pek çok konuda halifeyi yönlendirmesi,³³ halife üzerindeki etkisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

İbn Ebi Duad, Mu'tasım'ın halifelikinde yönetimde bu şekilde etkin ve geniş yetkilerle donatılı olunca, istediği uygulamaların devlet politikası olarak uygulanması konusunda da rahatlıkla kararlılık gösterebildi. Böylece halife Me'mun döneminde başlayan Abbasi-Mu'tezilî politikalarının temelini oluşturan halku'l-Kur'an politikası Mu'tasım döneminde İbn Ebi Duad faktörü ile şiddete dönüşerek uygulandı. Çocuklara halku'l-Kur'an inancı çerçevesinde eğitim verilmesi sağlandı.³⁴ Bunun yanında itizali fikirler doğrultusunda ru'yetullah konusu da³⁵ İbn Ebi Duad'ın marifetiyle devlet politikası haline getirildi. Ayrıca İbn Ebi Duad, devlet desteğini kullanarak Mu'tezilî nazariyeler doğrultusunda eserler ortaya konulmasını teşvik etti. Yapılan çalışmaları da destekledi.³⁶ Bu haliyle İbn Ebi Duad, Abbasi-Mu'tezilî politikaların geliştirilmesinde ve uygulamasında halife Mu'tasım döneminde sürekli etkin olan ve ön planda kalan bir isim oldu.³⁷

İbn Ebi Duad, Abbasi-Mu'tezilî politikalar çerçevesindeki esas uygulamalarını, toplumsal güce sahip olan ilim adamlarını sorgulayarak gerçekleştirdi. Bu sorgulamalar, Mu'tezilî nazariyeler ve halku'l-Kur'an konusunda oldu. İbn Ebi Duad tarafından, ilim adamlarına Kur'an'ın mahluk olduğu fikrini kabul etmeleri ve bunu da halka ilan etmeleri istendi ve bunun için de baskılar yapıldı.³⁸ Bu dönemde Mu'tezilî nazariyeleri kabul etmediği için çeşitli sıkıntılara maruz kalan mağdurlar arasında ismi ilk sıralarda geçen kişilerden biri şüphesiz Ahmed b. Hanbel'dir.³⁹ İbn Ebi Duad, istediği fikirleri ona kabul ettiremeyince öldürülmesi fikrini halifeye teklif etmiştir.⁴⁰ Ahmed b. Hanbel'in hapsedilmesinde ve türlü işkencelere maruz

³¹ Taberî, *Tarih*, IX, 120; Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Müruc'ü'z-Zeheb*, Beyrut trz., III, 359-360; İbn Hallikan, *Vefayat*, I, 65, 67.

³² Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 98.

³³ İbn Hallikan, *Vefayat*, I, 66; el-Hadarî, *Muhadarat*, 234.

³⁴ Hatib el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, IV, 142; Muhammed Abid Cabiri, *el-Musakkafûn fi'l-Hadaretî'l-Arabiyyi*, Beyrut 1995, 81; Ahmed Şevki İbrahim el-Umerracî, *el-Mu'teziletü fî Bağdad ve Eserihim fi'l-Hayatî'l-Fikriyyeti ve's-Siyasi*, Kahire 2000, 68.

³⁵ Abdurrahman Ali b. Muhammed b. Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Beyrut trz., XI, 216.

³⁶ Bkz. Zehebî, *Siyeru Alam*, XI, 529; Albert N. Nader, *Mu'tazila*, 32-33; Aydınlı, *Mu'tezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, 118, 137,140.

³⁷ Hatib el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, IV, 142.

³⁸ Hatib el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, IV, 151; Taceddin Ebu Nasr Abdulvehhab b. Ali b. Abdilkafi es-Subkî, *Tabakatu's-Safiyye*, thk: Abdulfettah Muhammed, Mahmud Muhammed et-Tinahî, 1964, II, 37vd.; Zühdi Carullah, *el-Mu'tezile*, Kahire 1947, 172; Aydınlı, *Mu'tezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, 82.

kalmasında hep İbn Ebi Duad ismi etkin olmuştur.

Mu'tasımdan sonra oğlu Vasık, babasının vasiyyeti üzerine Abbasi yönetiminin başına geçerek halife oldu. Yaklaşık beş yıl iktidarda kalan Vasık'ın hilafetinin ilk yıllarında, Mu'tezilî politikaların uygulanması konusunda babası gibi çetin bir sürece girmedini görmekteyiz. Bunda belki de babasının şiddet politikasına karşı olmasının veya yönetime henüz adapte olmasının etkisi vardır. Fakat o da sonuç itibariyle amcası Me'mun'un başlattığı, babası Mu'tasım'ın devam ettirdiği Mu'tezilî politikaları İbn Ebi Duad'ın yönetimdeki konumunu koruyarak, zaman zaman şiddetlenen zaman zaman da hafifleyen bir tarzda da olsa devam ettirdi. Nitekim İbn Ebi Duad, bu yeni dönemde de halife üzerinde etkili oldu. Artık o, önemli sayılabilecek bir devlet tecrübesine sahipti. Bu doğrultuda kazandığı tecrübelerini halife Vasık'la da paylaşmaktaydı.⁴¹ Buna karşılık halife Vasık da tıpkı babası gibi alacak olduğu kararlarda İbn Ebi Duad'ın görüşlerine büyük önem verdi. İcraatlarında onun desteğini gözetmeyi ihmal etmedi.⁴² Durum böyle olunca da Abbasi-Mu'tezilî politikalar çerçevesindeki halku'l-Kur'an ve Ru'yetullah konuları bu dönemde de etkinliğini sürdürdü. Nitekim Bizansın elinde bulunan esirlerin mübadelesinde onların Mu'tezilî nazariyeler doğrultusunda imtihana tabii tutulup, halku'l-Kur'an ve Ru'yetullah görüşlerini benimseyenlerin mübadelesine izin verilip, diğerlerinin Bizansa tekrar geri verilmesi hadisesi,⁴³ hadisçi kimliğiyle önplana çıkan Nuaym b. Hammad (229/843),⁴⁴ Ahmed b. Nasr b. Malik el-Huzâi (231/845)⁴⁵ ve Ebu Yakub el-Buveytî (231/845)⁴⁶ gibi kimselerin Mu'tezilî nazariyeleri kabul etmedikleri için çeşitli sıkıntılara ve işkencelere maruz kalmaları, hatta öldürülmeleri⁴⁷ İbn Ebi Duad'ın etkin olduğu Abbasi-Mu'tezilî politikaları çerçevesindeki uygulamalardan sadece bazılarıdır. Ayrıca 231/845'de imtihana tabii tutulup, Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul etmeyen Suđur⁴⁸ ehlinde dört kişinin boyunlarının vurulması hadisesi de yine bu dönemde dikkat çeken uygulamalar arasında bulunmaktadır.⁴⁹ Bunlar gibi başka uygulamalar da elbet vardır. Nitekim, aynı yıl içerisinde İbn Ebi Duad'ın etkisi ile halife Vasık, Abbasi-Mu'tezilî politikaların canlı tutulması adına bölge valiliklerine emirnameler gönderdi.⁵⁰ Emirnamelerin muhatabı olan valilerin farklı uygulamalar içerisine girmeleri, özellikle Mısır valisi Muhammed b. Ebi'l-Leys'in, cami ve Mescidlere "*Mahluk olan Kur'an'ın Rabbi olan*

³⁹ İbn Hallikan, *Vefayat*, I, 67.

⁴⁰ Hanbel b. İshak, *Zikru Mihhne*, 12, 49, 50, 56; İmad el-Hanbelî, *Şezerat*, 93; Zehebî, *el-Iber*, 339.

⁴¹ Hatib el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, IV, 142; İbn Hallikan, *Vefayat*, I, 67.

⁴² Hanbel b. İshak, *Zikru Mihhne*, 69vd.; Carullah, *el-Mu'tezile*, 176-177.

⁴³ Taberî, *Tarih*, IX, 142; İbnu'l-Esir, *el-Kamil*, VII, 24.

⁴⁴ Zehebî, *Siyeru A'lam*, X, 599-600.

⁴⁵ Taberî, *Tarih*, IX, 139; İbn Esir, *el-Kamil*, VII, 22-23.

⁴⁶ İbn Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 174-175; Suyuti, *Tarih*, 392.

⁴⁷ Nuaym b. Hammad hapiste vefat etmiştir. Malik el-Huzâi'nin Vasık tarafından boynu vurulmuştur. Ya'kub el-Büveytî ise zincirlere vurulu olarak vefat edene kadar hapiste kalmıştır. Bkz: Taberî, *Tarih*, IX, 139; Subkî, *Tabakatü's-Şafiiyye*, II, 51-53; Hatib el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, V, 177.

⁴⁸ Abbasilerin Bizans'la sınır olduğu bölgeye verilen addır. Bkz: Şihabeddin Abdullah el-Hamevî Ya'kut, *Mucemü'l-Büldan*, Beyrut 1957, II, 79.

⁴⁹ Taberî, *Tarih*, IX, 141; Carullah, *el-Mu'tezile*, 177.

Allah'dan başka ilah yoktur" ibaresinin asılmasını emretmesi dikkat çekicidir.⁵¹

İbn Ebi Duad'ın yöneticiliğinde gerçekleşen bu uygulamalar her ne kadar Mu'tezile adına yapılmış gibi gösterilip, Mu'tezile'ye mâledilmeye çalışılsa da, bu uygulamalara Mu'tezile içinden tepki seslerinin yükseldiğine şahid olmaktadır. Bunlardan, Ebu Musa el-Murdar olarak bilinen İsa b. Sabîh (226/840-841) örnek olarak gösterilebilir. El-Murdar, sultanın yanında yaşayan kimsenin tekfir edilmesine hükmediyor ve böyle bir kimsenin ne miras alabileceğini ne de miras bırakabileceğini ifade ediyordu.⁵² El-Murdar'ın ölüm tarihi nazar-ı itibare alındığında, İbn Ebi Duad'ın icraatlarını büyük oranda gördüğü ortaya çıkmaktadır. Bu durumda el-Murdar'ın sultana yakın olan kimseden kastının veya hedefinin İbn Ebi Duad olduğunu düşünmek çok da yadırganmamalıdır. Bu açıdan, el-Murdar örneği, İbn Ebi Duad'ın uygulamalarının tamamen Mu'tezile'ye mâledilmesinin doğru olmayacağı kanaatini açıkça ortaya koymaktadır. Çünkü bu örnek, toplumda tepki uyandıran Abbasi-Mu'tezilî politikalarının, sadece İbn Ebi Duad'ın Mu'tezilî kimliğine dayanak yapılarak Mu'tezile'ye fatura edildiği kanaatini pekiştirmektedir.

II. AHMED B. EBİ DUAD'IN VE MU'TEZİLİ POLİTİKALARIN YÖNETİMDEN UZAKLAŞTIRILMASI

Vasık hayatta iken kendisinden sonrası için halife olmak üzere kimseyi veliht olarak önermedi. Bunun üzerine, Halife Vasık'ın vafatının akabinden, İbn Ebi Duad'ın da içinde bulunduğu devlet erkanının tercihi ile Vasık'ın kardeşi olan Ebu'l-Fazl Cafer b. Muhammed 232/847 yılında tahta geçti. Onun için yapılan törende halifelik kaftanını bizzat İbn Ebi Duad giydirdi ve ona ilk halifelik selamını verdi. Ayrıca halifeye "Mütevekkil Alallah" lakabını verdi.⁵³ İbn Ebi Duad'ın saraydaki etki ve nüfuzunu gösteren bu törenle birlikte İbn Ebi Duad, aslında hem kendi siyasi otoritesi açısından, hem de etkin olduğu Abbasi-Mu'tezilî politikaları açısından, sonun başlangıcı olan sürecin muharriki oldu.⁵⁴ Çünkü Mütevekkil'in hilafeti, Abbasi-Mu'tezilî politikalarının artık devre dışı kalacağı, bununla birlikte bu politikaların devlet kademelerindeki takipçisi olan İbn Ebi Duad'ın da tıpkı Mu'tezilî politikalarda olduğu gibi, tedrici olarak safdışı kalacağı bir dönemi ifade etmektedir. Nitekim Mütevekkil, ilk uygulamalarına Abbasi-Mu'tezilî politikaların Abbasi siyasetiyle billurlaştığı halku'l-Kur'an ve ru'yetullah konularında tartışma yapmaktan uzak durulmasını istemekle işe başladı. Bu politikalar çerçevesinde daha önceki halifeler döneminde hapse atılanların serbest bırakılmalarını sağladı.⁵⁵ Fakat İbn Ebi Duad'ın konumunu belki siyasi nedenlerle ilk aşamada korumayı tercih etti. Hatta 233/847'de felç olup dışarı çıkamayacak durumda bulunan İbn Ebi Duad'ın yerine oğlu Ebu'l-Velid Muhammed'i atadı.⁵⁶

⁵⁰ İbn Vadiran, *Tarihu'l-Abbasiyyin*, thk: Münci el-Ka'bî, Beyrut 1993, 562; Ahmed b. Ebi Yakub b. Cafer b. Vehb, el-Ya'kubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, Beyrut trz., II, 482.

⁵¹ Ebu Ömer Muhammed b. Yusuf el-Kindî, *Kitabu'l-Vulat ve Kitabu'l-Kudat*, Kahire trz., 451; Hanbel b. İshak, *Zikru Mihne*, 14.

⁵² Bağdadî, *Mezhepler*, 121.

⁵³ Ya'kubî, *Tarih*, II, 484; Taberî, *Tarih*, IX, 154; el-Hadarî, *Muhadarat*, 254.

⁵⁴ Bkz. Aydınlı, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, 110.

234/848 yılında Halife Mütevekkil, Abbasi-Mu'tezilî politikaların dışlanması hususunda devletin bütün yetkili organlarına gönderdiği talimatnamelerle daha kesin ve net bir tavır ortaya koydu.⁵⁷ Bu şekilde de Me'mun'un hilafetinin sonlarında başlayan, Mu'tasım ve Vasık dönemlerinde yoğun bir şekilde kendisini hissettiren gelenek karşıtı söylemlerin tersine Hadis ulemasını rahatlatan, onları destekleyen bir uygulama içerisine girdi. Hatta bu uygulamalar çerçevesinde yeni yönetim, önde gelen ilim adamları ve hadisçilerden Mus'ab b. Abdullah ez- Zübeyrî (236/850), İshak b. Ebi İsrâil (245/859), İbrahim b. Abdullah el- Herevî (244/858), Muhammed b. Ebi Şeybe (182/798)'nin oğulları Abdullah ve Osman'dan Mu'tezile'nin görüşlerini ve özellikle de Abbasi-Mu'tezilî politikalar çerçevesinde ön plana çıkan Kur'an'ın mahluk (yaratılmış) olduğu görüşünü reddeden hadislerle birlikte, rü'yet konusunu ele alan hadislerin rivayet edilip halka anlatılmasını istedi.⁵⁸ Onlara bu konu için büyük miktarlarda bağış ve ihsanlarda bulundu.⁵⁹ Halk da bu yeni dönemde Abbasi-Mu'tezilî politikalar duydukları tepkinin de etkisiyle, daha önceki dönemde sıkıntıya maruz kalan Hadis ulemasının etrafında toplanmaya başladı.⁶⁰ Halkın bu teveccühünün ardından halife Mütevekkil, 237/851 yılında devlet kademelerinde önemli mevkilerde bulunan Mu'tezile mensuplarını görevlerinden alarak onların bir kısmını hapsedi.⁶¹ Daha önceden felç olduğu için görevden alınan İbn Ebi Duad'ın sahip olduğu bütün mal varlığına da bu aşamada el konulmasını emretti. Halife Mütevekkil, bütün vücudu felçli olan İbn Ebi Duad'a şiddet uygulamadı. Fakat, Ebu'l-Velid Muhammed'i görevinden azlederek kardeşleriyle birlikte hapse attı. Bütün mal varlıklarına el koyarak babasıyla birlikte onları Samarra'dan Bağdat'a sürgün etti.⁶² 239/854 yılında, önce Ebu'l-Velid'in, ardından bir ayı biraz aşkın bir zaman sonra da Ahmed b. Ebi Duad'ın (240/845) ölümüne kadar durum bu şekilde devam etti.⁶³ İbn Ebi Duad ve oğlunun yönetimden tamamen uzaklaştırılmaları ile Abbasi-Mu'tezilî politikaları tamamen devre dışı bırakılmış oldu. Kanaatimizce, halife Me'mun'un politik tercihi neticesinde, İbn Ebi Duad'ın şahsında ve yönetime ortak edilmesiyse başlayan dönem, yine Abbasi halifesi Mütevekkil'in içinde bulunduğu siyasal yapıdan kaynaklanan politik bir tercihle sona erdirildi. Böylece İbn Ebi Duad'ın şahsında Mu'tezile düşüncesi Abbasilerin politik hesaplarına adeta kurban edildi. Abbasiler, dönemin siyaseti icabı gelenekçi çizgide Hadis rivayetlerini ön plana çıkaran rivayetçi anlayışla politikalarını ve varlıklarını devam ettirdiler.

⁵⁵ Ya'kubî, *Tarih*, II, 484-485.

⁵⁶ Ya'kubî, *Tarih*, II, 485; Taberî, *Tarih*, IX, 163.

⁵⁷ İshak b. Hanbel, *Zikru Mihne*, 15.

⁵⁸ Hanbel b. İshak, *Zikru Mihne*, 73; İbn Cevzî, *Menakıb*, 357-358; İbn Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 207; Suyutî, *Tarih*, 392; Emin, *Duha'l-İslam*, III, 198.

⁵⁹ İbn Cevzî, *Menakıb*, 357; Cemaleddin Ebu'l-Mehasin Yusuf b. Tağriberdî, *en-Nücumü'z-Zahira fi Müluki Mısır ve'l-Kahire*, Kahire trz., II, 275; İbn Vadiran, *Tarihu'l-Abbasiyyin*, 590; Suyuti, *Tarih*, 392.

⁶⁰ İbn Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 261-262.

⁶¹ Ya'kubî, *Tarih*, II, 489; Taberî, *Tarih*, IX, 189-190.

⁶² Hanbel b. İshak, *Zikru Mihne*, 15; İbn Hallikan, *Vefayat*, I, 73.

⁶³ Hanbel b. İshak, *Zikru Mihne*, 15; Taberî, *Tarih*, IX, 189,197; İbn Esir, *el-Kamil*, VII, 59; Hatib el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, IV, 155-156; Not: İbn Ebi Duad'ın oğlundan 20 gün sonra vefaat ettiği şeklinde de rivayetler bulunmaktadır. Bkz: İbn Hallikan, *Vefayat*, I, 73; el-Hadarî, *Muhadarat*, 258.

SONUÇ

Mu'tezilenin, sosyal amillerin de etkisiyle entelektüel zeminde varlık alanı bulup, daha sonra siyasi erk tarafından İbn Ebi Duad'ın öncülüğünde kendilerine hazırlanan uygun zeminde siyasallaşma sürecine dahil edildiği görülmektedir. Bu sürecin takibinde elimizdeki mevcut kaynaklar ışığında ulaşabildiğimiz netice, Mu'tezile'nin *Usul-ü Hamse* olarak bilinen beş temel inanç esasının siyaset zemininde öncelikli gündem maddesi haline getirilmeyip, bunun yerine toplumsal ve sosyal arka planı olan halku'l-Kur'an nazariyesini önceleyen bir üslup takınılmış olması ve Abbasi-Mu'tezilî politikalarının bu nazariye üzerine tesis edilmiş olmasıdır. Bu nazariyenin öncelenmesinin arka planında sosyo-politik açıdan Mu'tezile taraftarlarının, politik açıdan da merkezi yönetimin tercihi bulunmaktadır. Aksi takdirde, cereyan eden hadiseler sadece entelektüel zeminde ve fikri kaygılara dayalı olsa idi, Mu'tezile'nin inanç nazariyelerinin yekûnunu oluşturan usulü hamse'nin tamamının Abbasi-Mu'tezilî politikalarının içine dahil edilmesi gerekirdi. Oysa durum bu şekilde cereyan etmemiş, sadece Tevhid ilkesinin alt başlığı olarak nitelendirilebilecek olan bir mesele, İbn Ebi Duad'ın da etkisiyle gündemde yer bulmuştur.

Halku'l-Kur'an merkezli Abbasi-Mu'tezilî politikalarının takip ve uygulanmasında Mu'tezileden olmakla birlikte Mu'tezilî tabanın dayandığı mevaliden olmayan, Arap asıllı İbn Ebi Duad'ın etkin olması ve halife Me'mun tarafından ön plana çıkarılıp, sonraki halifelerce de eşine az rastlanır tarzda geniş yetkilerle donatılması dikkat çekicidir. Bu durum bizleri Abbasi-Mu'tezilî politikaların belirlenmesinde ve gerçekleştirilmesinde Mu'tezile'nin, daha çok edilgen bir konumda bulunduğu, buna karşılık merkezi yönetimin uyguladığı ilm-i siyaset neticesinde İbn Ebi Duad'ın şahsiyle *görünürde* aktif politikanın içine dahil edildiği sonucuna ulaştırmaktadır.

Halife Me'mun döneminde özellikle etkin olan iki ayrı toplumsal güç dikkat çekmektedir. Bu güçlerden biri Mu'tezile diğeri de, Hadisçilerdi. Her ikisinin de toplumsal etkinliği Abbasi siyasi iktidarının geleceği açısından kaygı vericiydi. Bu kaygıyı ortadan kaldırmak için aslında İbn Ebi Duad iktidara getirilmiş ve tepki uyandıran uygulamalarla Mu'tezile'nin toplum desteğini kaybetmesi sağlanmıştır. Hadisçiler de aslında İbn Ebi Duad'ın yönetiminde görünürdeki Mu'tezilî iktidar eliyle zayıflatılmıştır. Mütevekkil dönemine gelindiğinde ise, toplumsal dengeler değişmiş, hem Mu'tezile, hem de hadisçiler Abbasi siyaseti açısından tehdit unsuru olmaktan çıkmışlardır. Buna karşın, toplumda etkin olmaya başlayan başka unsurlar güçlenerek ortaya çıkmışlardır. Bu unsurlar karşısında Abbasilerin otoritelerini sağlayabilmeleri için halk desteğini koşulsuz almaları gerekiyordu. Bu amaçla, fonksiyonunu tamamlayan Abbasi-Mu'tezilî politikalar, yönetimden uzaklaştırılmak suretiyle devre dışı bırakılmıştır. Halkın tepkisini uyandıran bu uygulamalara Mütevekkil'in son vermesi toplumsal güç ve desteğin Abbasi iktidarının elinde toplanması sonucunu doğurmuştur. Böylece tepki çeken uygulamalar Mu'tezile'ye fatura edilmiş, İbn Ebi Duad'ın eliyle Mu'tezile'nin ikbali feda edilerek Mu'tezile, Abbasilerin politik hesaplarına vasıta kılınmıştır.